

III. GERRIKO IKERLAN-SARIKETA

Goherriko Euskal Eskola
Matzpidet Euskaltzia

— Juan Inazio Irujoa Etxeberria (1767-1845)—
Pello Jose Aranburu
Mariano Bidegain
Antton Idiakez
Inaki Rezola

EMERIO JAKILLARITZA GOBERNO BASCO

BIBLIOGRAFIA

IZTUETAREN GARAIA ETA INGURUNEA

Iztuetaren bizitza eta obran ekin aurretik, koka ditzagun hauek beren ingurune historikoan. Lehenik, Iztuetaren garaiko data garrantzizkoen zerrenda soil bat agertuko dugu:

- 1745ean M. Larramendik bere “*Diccionario Trilingüe del castellano, bascuence y latín*” argitara eman zuen.
- 1765. urtean “*La Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*” elkarteak sortu zen.
- 1766an M. Larramendi hil zen eta “Iztueta-enea” jaso.
- 1767. urtean Iztueta jaio zen.
- 1776. urtean “Bergarako Errege Mintegia” hasi zen.
- 1790ean lehen aldiz ezkondu zen Iztueta.
- 1793. urtean “Konbentzioko gerra”.
- 1795ean Frantzia eta Espainia arteko “*Basileako Pakea*” izenpetzen da.
- 1801etik 1807ra bitarteko sei urteak kartzelan pasa zituen Iztuetak.
- 1802. urtean Billabonako bertsolari desafio sonatua.
- 1807an Napoleonen inbasioa.
- 1808. urtean Iztueta Kontxesirekin ezkondu zen.
- 1810.ean Iztueta Donostian bizi dela agertzen da.
- 1813. urtean Cádiz-eko Korteetako Konstituzioa onartu zen, eta aduanak Ebrotik Bidasoa eta itsasora aldatu ziren.
- 1814. urtean Fernando VII.ak Cádiz-eko Konstituzioa derogatu zuen, berriro aduanen aldaketa, eta Iztueta bi urtetarako kartzelaratzen dute, ostera.
- 1815. urtean Kontxesi hil zen. Iztueta Donostian denda baten jabe egin zen.
- 1820an Riegoren altxamendua, eta aduanak itsasora.
- 1823.ean frantsesen inbasioa, eta aduanak aldatzen dira.
- 1824-1826 urteetan “*Guipuzcoaco Dantza Gogoangarrien Condaira ...*” liburua argitaratu zuen Iztuetak, eta Donostiako “Puerta de Tierra”ko zaindari agertzen zaigu.
- 1828.ean hirugarren aldiz ezkondu zen.

- 1829an Iztuetak karta famatu bat idatzi zion Mogeli.
- 1833. urtean lehen karlistada hasi zen.
- 1834. urtean Iztueta “Alcaide de Corregimiento” egiten dute Donostian.
- 1839. urtean “Bergarako Besarkada”.
- 1845ean hil zen Iztueta Zaldibian, nahiz eta ziur-ziur ez jakin bere jaioterrian azken egoitza noiz finkatu zuen. Agian, 1837an?
- 1847 urtean “*Guipuzcoaco Provinciaren Condaira ...*” argitaratu zen.

Iztuetaren finkapen historikoa egin ondoren, orduko Gipuzkoako demografiari gain-begirada bat botako diogu eta Herrialde honetako ogibide garrantzizkoenak, gizartemailak, gatazka sozialak eta Iztuetaren garaiko arrote nahiz apeznenaren eragina aipatu gatazketan azaltzen saiatuko gara. Atal hau amaitzeko, Iztuetaren garaian euskararen egoera, euskarari buruzko “Baskoiberismoaren” teoria, gipuzkera literarioaren sorrera, zaldibiarren euskal idazle garaikideak eta, azkenik, euskal “Erromantizismo” mugimendua aztertuz, Iztuetaren garaiari eta inguruneari buruzko kapitulu hau amaituko dugu.

Demografia:

XVIII. mendearen azken hiru hamarkadetan eta XIX. mendearen erdian, Gipuzkoan, populazio-saldotan gertatu ziren aldaketak emango ditugu. Datu hauek Emiliano Fernández de Pinedo historialariari hartu dizkiogu (I):

1768an Gipuzkoan 109.446 biztanle zeuden

1797an Gipuzkoan 104.491 biztanle bizi ziren

1857an Gipuzkoan 156.493 biztanle aurkitzen ziren

Datu hauek adierazten digutena Gipuzkoak XIX. mendean izan zuen hazkunde da. Pablo Fernández Albadalejo autorearen arabera (2), badirudi 1814ean hasi zela hazkundea eta 1833an areagotu egin zela.

Herrialde osoan, Bizkaiarekin konparatuz gero, nahikoa ondo banatua zegoen populazioa, bai itsasaldean, bai barrualdean. Dena den, nekazaritza eta industria ondo tartekatzen direlako edo, Oria artoa nabarmentzen zen beste eskualdeetatik, populazio-dentsitateari dagokionez.

Iztuetak bere bizitzaren azken aldera idatzitako “*Guipuzcoaco Provinciaren Condaira ...*” liburuan 120 mila arima bizi zirela esaten digu.

Gipuzkoan zenbat jende bizi zen ikusia dugu, goazen orain biztanlegoa nola bizi zen edo non lan egiten zuen ikustera.

Nekazaritzaren egoera:

Iztuetaren garaian, Gipuzkoa artoaren eta gaztainaren lurraldea zen (3) eta txakolina eta sagardoa ere produzitzen ziren. Edari kontuan, Errioxa eta Nafarroako ardoarekiko burruka gogorra mantenduko dute bi edari horiek.

Lehen aipatu dugun XIX. mendeko demografi hazkundeak haragi-kontsumoa eta honen komertzializazioa ekarri zuen. Ondorioz, abeltzantza indartzen zihoan. Azoka eta nekazal merkatari berriak sortu ziren, piskana-piskana nekazal aberats izatera iritsi zirenak.

1757an, gutxienez, 10 feria baziren Gipuzkoan; hauetatik zazpi garrantzitsuak: Beasain, Bergara, Azpeitia, Ordizia, Azkoitia, Villarreal, Mondragoi, Segura, Elgoibar eta Oñatikoak. Feria hauek, batzuk urtean behin edo egiten ziren, egun batean edo gehiagotan; azokak, berriz, bi egunez behin egiten ziren (4).

Baseri berriak eta baseri-handitzeak ere gertatu ziren, eta horretarako, herrisailak gutxitu eta luberriak gehitzea beharrezkoa zen (5).

Baserriko maiztergo eta erretei buruz, hauxe dio Jose Extramianak (6) bere lan atseginean:

« La mayor parte de las cargas señoriales, exceptuando el diezmo, han perdido ya el caracter oneroso que tuvieron en otros tiempos. En el siglo XVIII, los procedimientos más usuales de explotación del trabajo rural son la renta y el crédito. Con respecto a la primera, hay múltiples variantes regionales, con un denominador más común: la tendencia a lo largo del siglo, a aumentar la renta y a reducir la duración de los arriendos.

Los préstamos a los campesinos pueden ser a corto plazo y alto interés, con frecuencia de carácter usurario o, al contrario, a interés módico y a largo plazo. Este último, llamado censo, no es, sin embargo, inofensivo; es un préstamo hipotecario que permite al dador confiscar la propiedad campesina. El censo es también un medio de inversión para los adinerados y una manera indirecta de adquirir tierra. Si eclesiásticos y nobles recurren rara vez a la hipoteca, comerciantes de la ciudad y una capa media rural ascendente se aprovechan de esa oportunidad para expropiar a los labriegos ».

Nekazal gizartearen aldaketak eta higikortasunak bere ohizko egonkortasuna arriskuan jarri zuen, erdi mailako laborari berriak sortu bait ziren, eta guzti hori baserriar xehearen kaltean. Dena den, nekazaria zen Gipuzkoa Iztuetaren garaian, esan nahi da gehiengoa nekazaritzatik bizi zela.

Metalurgia:

Lehendik zetorren langintza bat da Gipuzkoan. Gogora dezagun, Aita Larramendik 1754ean idatzi eta 1882an argitaratu zuen “Corografía ...” liburuan zioena (7). Bere iritziz, 3.500 arituko ziren burdinoletan eta 10.000 pertsonak, gutxienez, langintza hauetatik jango zuten.

Basoa hiru eratarata hustiatzen zen XVIII. mendean. Lehenik, zuhaitz sendoak ematen zituen. Bigarren hustiaketa hauze zen: egurra txondarrean egosi eta burdinola nahiz sutebietan kiskaltzen zen egur-ikatz. Eta azkenik, zenbait produktu jabearentzat lagungarri zirenak ematen zituen Gipuzkoako basoak, adibidez, gaztaina-alea, giza-janaria eta Hanburgora esportatzen zena; ezkurra, zerrien jakia; sutarako egurra eta horbela, behien azpitarako erabilia (8).

Burdinolek beharrezkoa zuten ikatza, eta aztertzen ari garen garaian egur-ikatz erabiltzen zen, noski, gipuzkoar baserriarrek beren mendi eta basoetan egina. Baserrietarako diru-iturri preziatua izatera iritsi zen. Baserriak aurreratzeko eta bertako semeentzat beste ogibide bat izan zen. Elkarrosatze interesgarria, benetan, hau: baserria, ikatza, burdinola.

Baina, 1770. urteaz gero, gipuzkoar burdinolak beheraka hasi ziren. Hau baieztatzeko badauzkagu seinale garbi batzu: ikatzaren prezioa, lan-eskua eta jakiak goraka hasi ziren. Ondorioz, burdinaren kostua ere garestiegia eta ezkonpetitiboa izatera iritsi zen (9).

Euskaldunak itsasoan, merkataritzan, XVIII eta XIX mendeetan:

Euskaldunek, Iztuetaren garairako, mendeak zeramatzen itsasoan lanbide eta bidÈ berriak irekitzen. Afirmazio honen lekuko, Carlos Claveriaren “*Los Vascos en el Mar*” liburu atseginarekin irakurketa proposatzen dugu (10).

Colón-ek Amerika aurkitu aurretik, XIV. mendean, euskaldunak Ternuan zebiltzan balearen bila. Claveriaren ustez, 1372an Orioko itsasgizonak izan ziren lehenak “*Isle de les Basques*”, hots, Ternuara iristen (11). Hango euskal toponimiak eta hilerrietako izen-deiturek ongi frogatzen dute euskaldunek lur haieran izan zuten eragin nabarmena (12).

Beste alde batetik, Bilboko Kontsulatuaren historiak ere antzeko ondorioetara eramango gaitu: Aintzinatik euskaldunok izan dugun trebezia, Europako beste herrieekin edukitako harreman estu, iraunkor eta aberatsak, hitz batean, euskal merkatal itsasgizonen mugimendu garrantzitsua aitortzera, alegia.

Baina Iztuetaren garairako, guzti hori beheraka hasia zen. Utrech-eko Itunak, 1713an, Ternuako arrantza-eskubide guztiak inglesen eskuetan utzi zituen. 1580. urtean berrehun unti baino gehiago zebiltzan Ternuarako bideetan; 1727. urtean, Ordiziako Juntek diotenez, ez zegoen bat bakarrik ere zerbitzuan. “XIX’garren eunkian galdu zan bale-arrantza eta bakaillau-arrantza ere berarekin hatera” (13). Oraindik gerora intentu batzu izan arren, hor bukatu zen euskaldunen Ternuako bideetako historia glorioso.

Beherakada honen beste adibide bat: 1828ko urtarrilaren 11ko Errege Dekretuz gertatu zen: Bilboko Kontsulatuari kolpe mortala ezarri zitzaion, Merkatal Legedi berria aldarrikatzean.

« La Compañía Guipuzcoana de Caracas » elkartearen babesean, 1728an Gipuzkoako Batzarre Nagusiek eskatuta, Amerikarekiko harreman komertzialak hasi zituzten gipuzkoarrek. Diru freskoa ekarri zuen merkataritza honek Herrialderako, gizarte-bizitza osoari eragin bortitza eman ziolarik (14).

Aita Larramendik kritika zorrotza egiten dio erakunde honi (15): nahiz eta beronen errua ez izan, Gipuzkoako itsas portuetako arrantza ezabatu du. Lehen bertatik bertara arrantzan zebilen jendea orain Caracas aldera doa, “Compañía”k diru gehiago eskaintzen bait dio.

Amerikako dirua aipatzen dugunean, ahaztu ezinezkoa da indianoen kapital ekarpena ere, lur haietan dirua egin eta zahartzaroan jaioterrira itzultzen bait ziren.

XVIII mendearen azkenaldera, ordea, gauzak aldatzen hasiak ziren, eta XIX. mendean areagotu egin ziren. 1785. urtean “La Compañía Guipuzcoana de Navegación de Caracas” elkarte beste izen hau eman zioten elkarte bilakatu zen: “La Real Compañía de Filipinas”, baina izena ezezik egoitza ere aldatu zitzaion, Madrilén finkatu zen bere egoitza. Aldaketa hori komentatuz, Larramendik bere “*Corografía*” zera dio:

« Orain Madrilén dago zuzendaritza osoa, bere bulego eta guzti »(16).

Ironia handiaz, galderak eginez jarraitzen du andoaindarrak. Piskana-piskana euskal enpresa-gizon eta teknikariak Madril, Sevilla eta Cádiz aldera beren bizilekuak aldatzen joan ziren, Ameriketako merkataritzari buruzko zenbait erabaki han hartzen bait zen.

Badakigu Iztuetaren urteetan Gipuzkoako biztanlegoa nekazaritza, metalurgiatik eta merkataritza, batipat, bizi zela. Baina, ez dakiguna zera da: gizartea Òola zegoen osatua?, bazegoen maila sozialik?, ala gipuzkoarrak berdintasun idiliko batetan bizi ziren?

Maila sozialak XVIII. mendearen azkenaldeko krisialdian:

Gai interesgarri bezain eztabaidatua eta tinta asko gastarazitakoa dugu hau. Aita Larramendiren idatziak eta batipat “*Corografía*” izena daraman liburua irakurtzeak merezi du, Iztuetaren mendekide izan zen jesuïta ospetsuaren “aitonsemetzari” buruzko iritziak jakin ahal izateko. Liburu hau Iztuetaren obra baino lehenagokoa izan zen, hain zuzen 1754ekoa, nahiz eta lehen argitalpena 1882an egin (17). Andoaindarrak Gipuzkoako egitura sozialaren barnean hiru maila egiten dizkigu. Sailkapen hori egiteko erabiltzen duen irizpidea odol-nobleziari buruzkoa da:

Lehena, gipuzkoar guztiena eta berbera, geure izaeran inskribatua, beraz, suntsiezina zen.

Bigarrena, gure merituez edo herentziaz lortua, desberdina, beraz, aldakorra. Sail honetan sartu zituen Ahaide Nagusien tituluak, nolabait, onartu zituen, baina kritikatuak izan ziren.

Hirugarrenari “ birtutezko noblezia” izena eman zion eta honetan oinarritu zuen gipuzkoarron lan-grina. Gipuzkoar denak ziren nobleak, baina maila desberdinetan.

Egiaz, burgesia zen goraka zihoan klasea: Merkataritza bizi zena, eta neurri apalago batetan industriatik. Gipuzkoako burges-jende hau, adibidez, Donostian bizi zena, Europako ideia berrietara irekiko zen “Y a partir de 1795, aparecen círculos republicanos en Irún, San Sebastián ...”dio Extramianak (18).

Azkoitian, aitonen semez, hidalgoz osatutako jende multzo batek, Peñafloidako Kontea gidari zelarik, 1763an kultur erakunde bat sortu zuen, Azkoitiko “Zalduntxoak” izenaz ezagunagoa egiten zaiguna. Gerora, 1765ean Carlos IIIaren legeztapena lortu zuen eta “Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País” izena eman zioten. Bere ikurrak “Irurak bat” dio.

Erakunde honen helburuak zientifikoak eta kulturalak zirenez gero, 1769an, Bergarako udalaren laguntzarekin, “Bergarako Errege Mintegia”, “Seminarioa”, herriak dioenez, zabaldu zuten eta 1787ra bitarteko aldia izan zen Mintegiaren urrezko aroa. Era askotako gaiak irakasten ziren: Hizkuntzak, Matematika, Fisika, Kimika, Merkataritza, Arkitektura, Minerologia, Erlijioa, Lehen Letrak ...

Seminario honek izen handia lortu zuen, eta bertan jardun zuten beste batzuren artean Samaniego gaztelerazko alegi-idazleak eta Elhuyar anaia ezagunek. 1790 hamarkadan Mintegiaren beherakada nabarmena hasi zen eta, era berean, Gipuzkoako klase dominantean, 1793. urtetik aurrera, zatiketa eta joera desberdinak agertzen Joan ziren. Frantzia eta Espainia arteko gerra (1793-1795) zela eta, klase dominantea zatitu egin zen; batzuek Madrileko politika ekonomikoa ez zuten onartzen eta frantsesen adiskide azaldu ziren, besteek frantsesen aurkako Diputazioa antolatu zuten. Bi estatuek “*Basileako Pakea*” sinatu zuten, baina klase dirijentearen irudi monolitiko eta bakarra deseginda geratu zen (19).

Sortzen ari ziren burges berri horien interesak eta nekazal xume nahiz herri xehearen helmugak aurrez aurre aurkitu ziren garai horretan, behin baino gehiagotan.

Ondoren, aipa ditzagun 1766ko gatazka soziala, matxinada, zenbait gerla eta hauen ondorio batzu, adibidez, arloteen sorrera eta ugalketa.

Gipuzkoan, 1766ko matxinada (20):

Euskalerrian, XVIII. mendean, gutxienez hiru matxinada izan ziren, bi oso hedadura zabalekoak, 1718 eta 1766koak eta hirugarrena, nahikoa mugatua, baina sonatua, Zamakolada, Bizkaian 1804ean eman zena (21). Gure kokapen historiko eta geografikoan bete-betean sartzen den matxinada 1766koa izan zen.

1750eko hamarkadako uztak oso onak izan ziren, baina hurrengo hamarkadan bai Arabatik bai itsasoz ekarritako zituez hornitzen ziren hemengo herri asko.

Alearen prezioak neurrigabeko gorakada jasan zuen, eta merkatariek jenero horiekin espekulatu egiten zuten.

Masen ondoeza sortu zen eta beste errebendikazio askoren artean, herri xeheak nagusiki eskatzen zuena hauxe zen: prezioak jaistea edo tasa bat ipintzea laboreei. Azkoitia-Azpeitia izan zen matxinadaren haserako erdigunea, baina hedapen zabal eta azkarra izan zuen (22).

Matxinadaren mugimendua bultzatu zuten herrien zerrenda kontutan izanik, zera esan ahal dugu: arrantza eta industrietatik bizi zen jendea mugitu zela.

Azpeiti-Azkoitira, 1766-IV-22an, ordena jartzera Donostiako gualosteak joan ziren. Garai hartan, Loiolako basilika eraikitzen ari ziren eta langile-multzo handi batek lan egiten zuen bertan. Eraikuntza horretan lan egiten zuten ofizial eta peoi guztiak, hirurogeitalau gutzira, eta Probintzia osoan hirurehun baino gehiago atxilotu zituzten. Horrela, bertan behera geratu zen matxinada hau.

Ondoren, Diputazioak Ezohizko Batzarrean, maiatzaren 13an dekretu bat eman zuen puntu hauek aldarrikatuz: alearen tasa ezabatzea, merkataritzako prezioen askatasuna ezartzea, udalek hartutako erabakiak derogatzea, Udalei plenoak egiteko eskubidea kentzea ...

Honetaz gain zigorrak, isunak, soldaduskaratze eta atzerriratze derrigorrezkoak gertatu ziren.

Atal hau amaitzeko, hauxe gehitu nahi dugu: burgesiaren egoera zalantzan jartzen ausartu zen baserritar, langile eta arrantzale zen herri xehea aipatu burgesiak neurri zorrotzez zigortu zuela.

	R.A.B.P.C.	H/KM2	HABITANTES
Ataun	122	32	1.941
Azkoitia	121	69	3.864
Azpeitia	134	55	3.910
Beasain	193	44	1.106
Deva	125	47	2.482
Eibar	111	34	2.053
Elgoibar	110	46	2.680
Guetaria	73	109	1.227
Hernani	85	53	2.254
Mondragón	83	74	2.303
Motrico	119	52	1.810
Placencia	109	96	1.356
Villafranca	129	120	691
Zarauz	122	100	1.496
Guipuzcoa	120	60	

R.A.B.P.C. = Renta « agrícola » bruta per cápita, en reales.

Arloteak:

Goian aipatu dugun matxinada aztertzen jarrai dezagun:

“Herri-matxinadaren zergatiak XVIII. mendearen erdialdean bilatu behar ditugu. 1766-eko herri altxamendua gipuzkoar gizartea menderatzen zuten klaseek itzali zuten; Probintziako lurjabe haundiek eta Donostiako merkatari ahaltsuek elkarren kontra zeramaten borroka ahantzi eta bat egin zuten, herriaren matxinada haren kontrako errepresioan iharduteko. Baina altxaldia suntsitzean, honen zergatia izan zen gizarte-krisialdia ez zen deuseztatu, ez horixe! Aitzitik, denbora iragan ahala, erabat haziz eta indartuz etorri zen. Biztanleri talde kopurutsuak iharduera marjinaletara bultzaturik aurkitu ziren. Bandolerismoa gaitz endemiko bihurtu zen, gipuzkoar gizartearen baitan tartekatzeraino, gerrate karlista bitartean. Talde marjinalak mendialdean bizi ziren, artzantza, kontrabando eta bandolerismoan batera jardunez, lan hirukoitz gisa” (23).

Mendearen azkenaldera baserritar behartsuek ezin zituzten ordaindu beren errentak, eta zorrez josita, utzi baserria eta ihes egiten zuten.

Beste alde batetik, XVIII. mendearen bukaerako “Konbentzioko gerra” eta, batipat Independentziakoa, gipuzkoar udalentsat zeharo garestiak gertatu ziren, herri-sailak saldu beharrean aurkitu bait ziren, udalerrietatik iragaten ziren gudalosteei hornikuntzak emateko.

Komunalak saltze honek berehala ekarri zituen bere ondorio kaltegarriak herri xehearentzat. Baserritarrek komunaletatik egurra, belarra, lurra, gaztainak eta abar dohan eskuratzen zituzten. Gipuzkoar gehiengoak nekazaritzatik bizi zenez, hau krisialdian jartzean, arloteen kopurua gehitzen zihoan (24).

Horrela, 1773. urtean, asiloa lortzeko lege berriak eman ziren; adibidez, herri bakoitzean, eliza konkretu bakarrean egon zitezkeen babestuta arlote eta delitu-egileak (25). Lege horrek delikuentzia ugaritzen ari zela adierazten du. Delituen eta beren egileen ezaugarriak buruz hau esan daiteke: delitu-egileak gipuzkoarrak ziren, ez etorkinak, normalki animaliak harrapatzen zituzten, lapurra pertsona bakarra izan ohi zen, taldean egindako lapurreta oso gutxitan gertatzen bait zen (26).

Egoera honen kausarik argiena, langabezia zen eta 1803ko urriaren hiruko errege-aginduak garbi zioen janari-falta, langabezia eta delituen jatorriaz:

« sin poder adquirir el sustento para si y sus familiares por otro medio que el de la limosna »(27).

Gipuzkoako Korregidoreak, urte berean, Donostiako kartzela eraikitzea proposatu zuen.

Beraz, Gipuzkoan gizarte-egituraketa eta gizarte mailak areagotzen ari ziren; aldi berean, langabezia, ezin bizia, arlotekeria eta beste zenbait lakra sortu ziren, azkenean arazo bilakatzeraino. Horrela, arauak eman eta espetxe berriak sortu ziren.

Iztuetaren garaiko apezzeria:

Gizarte-eredu tradizionalaren krisialdia esplikatzeko faktore asko aztertu behar dira. Ikusi dugu demografi hazkundera, Gipuzkoako gizartearen bizibide eta maila sozialak aipatu ditugu, eta orain apezzeria jokatu zuen papera azaltzen saiatuko gara.

Apezzeria nekazariari etekinak ateratzetik bizi zen, hamarrenek sortutako diru iturriari esker, funtsean. Baina diru-iturri hori desberdin banatzen zen apaizgoaren barnean. Behe mailako apaizgoa, baserri giroko eliztarren zerbitzuan ziharduena, pobrezian bizi zen.

Goi mailako apezzeria xurgatzen zuen lehen aipatu dugun diru-iturri horren gehiengoa. Beraz, apaiz xumeak iraupenezko egoeran mantentzen ziren bitartean, goi mailakoak egoki eta erosoago bizi ziren (28).

Fraila eta serorak ere hamarrenen bidez, lurren errenten bitartez edota nekazariari egindako maileguetatik bizi ziren, baina hauek herriari itzuli ohi zioten zati bat eskola, kultu-leku eta abar bidez.

XIX. mendearan lehen herenean hamarrenetan jasotako zati handi bat Estatuaren kutxetara joaten hasi zen, Liberalen eragina zela eta. Honek, noski, galera gorriak ekarri zizkion apezzeriari.

Krisialdiaren izaera ez zen ekonomia arlokoa bakarrik. Gipuzkoako Foru erakundeak, oinarritzakoak zirenak, dardarka zebiltzan, eta herri xehe eta apezzeria xumearengan mesfidantza handia sortzen ari zen, azken hauek herriko jauntxoenganako beren begirunea ere zalantzan jartzeraino (29).

Iztuetaren garaiko nekazalgora analfabetoa zen gehienbat, astean behin entzuten zuen apaizaren sermoia izaten zen bere kultur bide bakarra, eta horrek eragin handia zuen herri xumearengan.

Beste alde batetik, liberalismoaren ideia berriek gizartearen laiotzea zekarten eta hori ez zen apezzeriaren oso gustoko.

Gizarte aldaketa guzti hauek apaiz asko bultzatu zuten konspiraziora eta karlisten mugimenduan parte hartzera.

Beraz, eztanda karlistaren pizgarriak nagusienak haurak izan ziren:

“Baserri eta hiriko klase xumeen pobrekuntza; gizarte tradizionalaren oinarri ekonomiko eta instituzionalen krisialdia; horien balioen azpitana; dotrina burges berriaren aplikapena, aberatsuen mesedetan eta behartsuen helmugan kaltetan; ondorioz, biztanleriaren gehiengoaren antiliberalismoa ...” (30).

Gero ikusiko dugu euskal literatura, bai egileen aldetik, bai gaien aldetik, oso erlijioso dela neurri handi batetan. Baina literatura ez-erlijiosoaren ugalketaren hasera, XIX mendean zehar gauzatzen hasi zen, eta hori, I. Sarasolak dioen bezala (31), gertatzen ari zen aldakuntzaren isla zen.

Izuetak bere obra argitaratu eta Fray Bartolome Santa Teresa-rekin izan zuen eztabaidak, eta Iturriaga apaiza irakaskuntzan erabiltzen zituen metodo razional eta aurrerakoien ondodoz, entzikiopedistatzat salatua izan zela ikusteak, apezeriaren urduritasuna frogatzen dute.

Era berean, Azkoitiko Jauntxoek, Bergarako Mintegian ematen zuten irakaskuntza-mota zela medio, euskal apezenaren etsaigoa lortu zuten. Azkenean, klase intelektual berriaren eta apezeriaren artean antagonismoa sortu zen.

Gipuzkoako XIX mendeko egoera eta gertakari politikoak:

Napoleon Bonaparteri lagundu ala ez? Gutxiengo ilustratu-sail batek, merkatal eta nekazal talde batzuk bakarrik, eta dirua ateratzeko, lagundu zioten frantses gudaoste inperial eta okupatzaileari. Agintari foralak agertu ziren. Alde batetik, beldurra zioten Bonaparteri eta hau, gainera, liberalismo ekonomikoaren ikurra zeramana zen. Ideia liberal hauek barreiatu zebiltzan Donostia eta gure Herrialdeko zenbait herritan. Azkoitiko “Zalduntxoak” XVIII. mendekoak ziren. Beste aldetik, herriko gehiengoari ere bazioten beldurra, ez bait ziren nolana hikoak aurrez nabari ziren gerraren ondorio kaltegarriak, sortuko ziren herri-zorrak, jende arlotearen ugalketa ... (32). Nekazal masaren deskontentua uholdeka igotzen ari zen.

Euskal aduana historikoak non kokatu, Ebron ala Kantauri Itsasoan eta Pirineotan?

Amerikako merkataritzaren porrotak espainiar merkatura bultzatzen zituen euskal merkataria. Horretarako, Ebroko aduanak aldatu behar ziren, hauen orduko kokapena oztoko garbia bait zen.

1812an Korteek Cádizen bildurik eta Napoleonek Espainiako erregea espetxean zeukalarik, Konstituzio berri bat onartu zuten. Han zeuden parlamentari guztiek onartu zuten. Foruak ere barne egon arren, azaleko iritzi-batasun horren azpian, Foruen interpretazioari buruzko adostasun handiegirik ez zegoen: batzuek hitzez hitz gorde behar zirela, beste batzuek gustora aldatu eta gaurkotuko zituzketela zioten.

1814ean, Napoleonek Espainiako erregea, Fernando VII.a, espetxetik askatu eta honek Cádizeko Konstituzio berri hori derogatu egin zuen.

1820an, euskal aduana historiko nagusiak Espainiako estatuaren mugetara, gure kasuan Ebrotik Kantauri Itsasora eta Pirineoetara aldatu ziren. Donostiak soilik ospatu zuen efemeride hori gogo biziz, baina 1823an berriro lehengo kokalekura itzul arazi zituzten.

Gipuzkoan XIX. mendean, hiri/landa antagonismoa ere sortzen ari zen. Esan dugunaren froga sendo bat emango dugu: Donostiako udal eta merkatalgoak 1831ko Gipuzkoako Batzarre Nagusiei bertako ekonomi egoeran oinarriturik, honen konponbide egoki bati buruzko txostena idatzi zien. Noski, proposatzen zieten irtenbidea hauxe zen: aduanak itsasora ekartzea. Baina eskabide hori zela eta, Azpeitian bildutako Ezohizko Batzarre Nagusiek ezezkoa eman zieten (33).

Lehen Gerra Kartista, 1833-1839:

Fernando VII. ak Espainiako erregetzarako ez zuen ondorengo garbirik utzi eta hori zela eta, euskaldunak zazpi urtetarako gerran hasi ziren. Bi bando interes desberdinekoak osatu ziren:

Alde batetik, karlistak, Karlos-en aldekoak, eta beste aldetik, isabelinoak, Isabel-en aldekoak, liberalak.

Liberalen taldea, Gipuzkoan hauek osatu zuten: lur-jabetza handiko jauntxo askok, merkataria eta industri-gizonek. Frantsesen aurka gudalostean ibilitako ofizialek ere liberalekin egin zuten gerra.

Karlisten alderdia, berriz, nekazari eta jende apalez osatua zen, orohar, baina apezzeria, noble batzu eta militar gutxi batzu ere, hauen artean Zumalakarregi, karlistekin aritu ziren gerran.

Pentsakera aldetik ere, desberdinak ziren: alde batean, Ilustrazioko ideien aldekoak, Frantziako Iraultzaren defendatzaileak, Foruen gaurkotzea eskatzen zutenak; beste aldean, fedea, Lege Zaharra eta monarkiaren aldekoak biltzen ziren.

Anaien arteko gerla hau, 1839an Bergarako Besarkadarekin amaitu zen, eta Gipuzkoak, noski, Euskalerrriak ere bai, historiaren beste garai berri bati ateak ireki zizkion. Irabazle atera zirenak liberalak izan ziren, eta galtzaile karlistak, gero historiak frogatu duenez.

Laburtuz, 1765-1840 urteetan, Gipuzkoako biztanlegoa, beronen egoera soziala eta gizarte-gatazkak agertuz, Iztuetaren kokapena egiten saiatu gara. Baina, gure pertsonaia euskal idazle izanik, une honetan interesatzen zaizkigun beste puntu batzu hauexek dira: XIX. mendeko euskararen egoera, euskarari buruzko “Baskoiberismo” teoria eta gipuzkera literarioaren sorrera, berorren egileak eta Iztuetaren euskal idazle garaikideak.

Euskararen egoera Iztuetaren garaian:

Koldo Mitxelenari jarraituz, azter dezagun gaia. Gaur badakigu XVI. mendean Burgi euskalduna zela. Baina mugak, Araba, Nafarroa eta Bizkaia Herrialdeetan atzeraka hasi ziren. Araban, Odon Apraizen ustez, atzerakada hori XVIII mendean gertatu zen batez ere, Nafarroan ostera, hurrengo mendean kausitu omen zen. Koldo Mitxelenak bi gerrateren eragina aipatzen du gibeleratze horretan: Independentziakoa eta Lehen Karlistada. Antzeko zerbait gertatu bide zen Bizkaiako Enkarterrietan ere, garaia ongi zehaztu gabe dagoen arren.

Eta ondoren, barneko galera aipatzen digu Koldok, Iruñea eta antzeko hirietan gertatu zena:

“XVIII. mendean susmoa baizik ez zena, aski nahasi eta zehaztu gabea, argi dago XIX. ean, gero eta ageriago, orduan eta etsigarriago. Irakaskuntzaz arduratzen zirenek, Iturriagak adibidez, edota foruen galeraz kezkatuek, Iztueta bezelakoek, erdizka adierazi zutena, argi eta garbi esan zuen, begizorroz paregabe kanpotarra baina Euskal Herriko maitasunez gainezka genuen G. Humboldttek: euskara

1900.erako, haren ustez, izkribuetan gordetako oroitzapena baizik ez genuke izango”(34).

Koldo Mitxelenaren zita horretan agertzen den euskararen egoera latzari berandu eta ahul erantzun zitzaiola esaten digu:

“Hizkuntza lantzean daukagun atzerapenaren froga zuzena Iztueta da, bera baita XIX. mende aurreratuxean erlijioaz ez diren gaiez hitz lauz ari den lehen laikoa” (35).

Iztuetak prosan gai profanoez iharduteaz gain, Gipuzkoako historia aztertu zuenean, gure Herrialdeko euskaldunon nolabaiteko zentsua eman zigun:

“Provincia labur onetaco mugapean contactcen dira eun ta oguei milla arima bezalatsu; oetatik eun milla bederic izango dira ...uscaro beste itzcuntzaric ezdaquitenac: gañentceco oguei milla-etan beguira izan ezlitezquean erdiac baño gueiago, Euscararen ugazume etorqui arrotz, nongoac eta noren odolecoac dir-n berac ere ezdaquitenac, eta azquenengo amar milla-etan ere izango dira guichienaz sei millaraño, Euscaraz charqui, eta gaztelaniaz gaizqui itzeguiten dutenac, beren buru arroac guizon andi tajaquintsu eguiteagatic” (36).

Hara hemen Iztueta, euskararen egoeraz eta atzerakadaz kezkatutako gizona, 1840 urte inguruko datuak ematen. Nondik atera zituen eta zer erizpide erabili zuen ez dakigun arren, atal honen haseran eman ditugun demografi datuekin bat datoz. Beraz, hiri handietan euskararen barneko galera gertatzen hasia zen eta fenomeno horien lekuko garbietariko bat Iztueta izan zen.

Baskoiberismoa:

Iztuetaren idatzietan non nahi eta etengabe agertzen zaigun ideia bat aipatzera goaz, XVIII eta XIX. mendean garrantzi handia izan zuen teoria, euskara eta euskaldunon jatorriari buruzko teoria. Baskoiberismoaren ideiak indartzen ari ziren Iztuetaren garaian. W.von Humboldt alemaniar ikertzailea bi aldiz izan zen Euskalerrian, 1799 eta 1801ean, hain zuzen ere. Bidaia horien ondorioak 1817 eta 1821eko bi liburutan argitaratu zituen: “*Berichtigungen und Zusaetze zu Adelungs Mithridates iiber die kantabrische oder baskische Sprache*” eta “*Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der Vaskischer Sprache*” (37). Bigarren honetan, Ertarotik zetorren teoria frogatzen hasten da: “Baskoiberismoa”.

Alfontso X.aren “*Primera crónica general de España*”n oinarriturik, XVI. mendean Esteban de Garibay-k bere egin zuen teoriak, funtsean, hauxe defendatzen zuen: Noeren biloba Tubalek, “*Dilubio*” Si jasan ondoren, Espainiako lautadak ezagutu zituen eta Pirineo mendietan kokatu zuen bere herria. Gero hemendik penintsula osora hedatu zen, horrela uler daitekeelarik Espainiako toponimia. Iberiar penintsulako lehen hizkuntza, beraz, euskara izan zen, gero erromanizazioarekin galdu bazen ere, Euskal Herrian ezik.

Larramendi, Mogel eta Astarloak duda izpirik gabe onartu zuten teoria hau, eta Iztuetak itsu-itsuan sinetsi zien eta bere idatzietan luze eta zabal hedatu zuen.

Lehen, irakur ezazu Aita Larramendik 1754ean, “*Corografía de Guipúzcoa*” liburuan dakarrena (38). Goitik behera onartzen du Baskoiberismoa.

Mogel eta Astarloak ere onartu zuten teoria hori eta penintsulako herri izenen euskal jatorria aurkitzen saiatu ziren, euskararen antzintasuna frogatu asmoz.

Juan Antonio Mogel ez zen Astarloa bezain itsua, eta hau Jon Etxaidek ongi adierazten digu: "... gai honetan ere, Mogel eskuarki, oso zuhur eta zentzudun agertzen zaigu, Astarloarekin parekatuz, esate baterako" (39).

Paulo Astarloa, 1752-1806, Durangon jaioa, apaiza, lan gehienak gazteleraz idatzia, apologista amorratua izan zen. 1802. urtean Madrilera bizitzera Joan eta "*Apología de la Lengua Bascongada*" argitaratu zuen 1803an. Bere obrarik ezagunena da; hemen Baskoiberismoaren teoria eta euskararen laudorioak egiten ditu. Joakin Traggia euskaldunon etsai sutuak argitaratu berria zeukan "*Origen de la lengua vascongada*" izkribu iraingarri bat. Bertan zioenez, euskara Euskalerriko gizakiek VIII. mendean asmatu zuten, inoiz eduki ez zuten nortasuna bereganatu nahirik. Gaztelako idazlearen ausarkeria eta gezurrak isilarazteko Astarloak bere "*Apología*" idatzi zuen.

Bi idazle hauekin, Mogel/Astarloa, harreman estuak izan zituen Humboldt hizkuntzalariak. Baskoiberismoaren teoriaren zientzi mailako aztarnak ikertu, bildu eta argitaratu zituen, lehen aipatutako bi liburuetan. Euskara Europako unibertsitateetara jaso zuen hizkuntzalari izan zen.

Iztuetaren garaiko Baskoiberismoa bi sailetan maila daiteke: arlo zientifikokoa bata eta bestea erabilpen herrikoikoa. Alde batetik Humboldt-ek, Mogelek, Astarloak ..., Penintsula Iberiarreko toponimia arakatuz, arlo zientifikoa landu zuten, eta beste aldetik teoria horretatik ateratako gehiegikeriak eta euskararen defentsan funtsik gabeko baieztapen apologistak egin ziren. Azken hauetako bat Iztueta izan zen.

Euskara idatzia Iztuetaren garaian (40):

Gai hau hiru zatitan banatuko dugu: lehena, gipuzkera literarioaren sorrerari buruzko autoreak, bai euskaraz bai gazteleraz idatzi zutenak, bigarrena, beste euskalkietako euskal idazle garaikideak, eta hirugarrena, azkena, Iztuetaren garaikide berantiarrak (41).

Gipuzkera literarioa:

XVIII mendean sortu zen, hain zuzen, Herrialde honek Ameriketara izan zuen merkatal zabalkunde eta botereari esker. Hori zela eta, aberastasun giro bat ekarri zion Gipuzkoari. Garai horretan sortu zen Gipuzkoan euskarazko mugimendu literarioa, burutzat Larramendi zuelarik. Honen lanak markatu zuen Hego Euskalerriko literatura eta esan daiteke, neurri batean, gaur oraindik ere markatzen duela. Sabino Aranaren euskarari buruzko joera ez zen izan Larramendirenaren azken ondorioa baizik (42).

Dena den, gipuzkera literarioaren sorreran, bai euskaraz bai gazteleraz idatzi zutenak labur-labur aipa ditzagun hurrenez hurren:

Aita Larramendi jesuita: 1690-1766, Andoainen jaioa, gipuzkera literarioaren sorreran urrezko letretan idatzi beharrekoa da. Euskararekin loturik, obra garrantzizko hauek utzi zizkigun: "*De la antigüedad y universalidad del Bascuence en España: de sus*

perfecciones y ventajas sobre otras muchas lenguas: Demostración previa al Arte, que se dará a luz de esta lengua”, 1728. Liburu honen edukia hauxe da: Euskara Espainiako hizkuntza zaharrena da, euskararen bidez azal daiteke gaztelerazko hitz askoren etimologia, euskara hizkuntza filosofikoa, garbia, erregularra, gazteleraren aldean, entzumenerako atsegina ... da. Liburu hau euskararen apologia sutsua da.

“*El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Bascongada*”, 1729an idatzia, euskararen gramatika da.

« *Diccionario trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín* », 1745. Izenak dioen bezala, hiztegia da, Larramendiren hiztegi hain erabilia eta kritikatu.

Obra hauetaz gain, baditu beste zenbait lan, baina euskaraz gutxi. Hala ere, andoaindar erraldoi honen lorpenik emankorrena bere eskola izan zen eta bere jarraitzaileek gipuzkeraz idatzi zuten (42b).

Larramendiren eskolakoek, beren liburu praktikoetan, ez zuten maisuak defendatzen zuen euskara erabiliko, euskara herrikoi eta natural batetan idatzirik baitaude.

Agustin Cardaberaz, jesuita, 1703-1770, Hernanin jaio eta beste batzuren artean obra hauek idatzi zituen: “*Cristauaren Vizitza edo orretarako vide erraza bere amabi pausoquin*”, 1744eko itzulpena (43).

“*Aita S. Ignacio Loyolacoaren Ejercicioak beren considerado eta afectoaquin*”, 1744ean. Lau liburuskak. Baditu beste batzu ere, baina gehienbat erabili zuena prosa erlijiosoa da.

Dena dela, 1761ean, “*Eusqueraren Berri Onac, eta ondo escribitzeco, ondo iracurtzeco ta ondo itzegiteco Erreglac*” izena duen liburua eman zigun, izenak adierazten duen bezala ez da gai erlijiosoa duena, hizkuntzari lotutako gaia bait darabil.

Sebastian Mendiburu, 1708-1782, jesuita hau ere, Oiartzunen jaioa, “*Zizeron euskalduna*” deitua eta Orixek dioenez, joskera aldetik euskara honek bezala erabili zuenik ez zuen ezagutzen (44).

“*Jesusen compañaco A. Sebastian Mendiburuc Euscaraz eracusten duen Jesusen Bihotzaren Debocia*”, 1747. “*Jesusen Amore-Nequeei dagozten cembait otoitz-gai*”, 1759-1760.

“*Euscaldun onaren videra, mezaren entzun-vide labur erreza, errosarioco amarrecoen asiera, eta cembait bederatz-urrun edo Novena*”, 1762.

Hiru liburuetan gai erlijiosoa erabili zuen, beraz prosa erlijiosoan sailka daitezke.

Patxi Altunak paratuta, 1982an, “*Mendibururen idazlan argitaratugabeak. Lehen liburua eta bigarren liburua*”. Tituluak adierazten duen modura, Mendiburu oiartzuarraren lan argitaragabeak biltzen dituzte bi tomoek.

Larramendiren eskolako den beste bat, baina jesuita ez dena dugu jarraian aipatuko dugun hau:

Juan Antonio Ubillos, 1722-1789, apaiza eta prosagile fina. Honek ere gai erlijiosoak erabili zituen. “*Cristau doctriñ berri-ecarlea Cristauari dagozcan Eguia sinis-beharren berria dacarrena. Jaun Claudio Fleuri Abadeac arguitara zuanetic*”, 1785. Liburu hau itzulpen-moldaketa da (45).

Francisco Xabier Munibe “*Peñafloridako Kontea*”, Azkoitiko “*Zalduntxoan*” sortzaileak, 1729-1785, “Gabon-sariak” antzerkitxoak argitaratu zuen 1762an, “*Sor Luisa de la Misericordia*” izenpean. Ilustrazioko lehen izpia eta estilo jolaskorra duen agergarrikerik bereziena da. Handik bi urtera, “*El borracho burlado opera cómica en castellano y vascuence*” antzerkia ere idatzi zuen (46).

Azkoitian jaio, bertako alkate izatera iritsi, Diputatu foral eta Gorteetako Diputatu izan zen politikari honek, garai hartako Gipuzkoari kultur arloetan ere bultzada handia eman zion, zorionez. Gizon jakitun, bai letretan bai zientzietan nabarmendu zen.

Juan Bautista Agirre, Asteasuko erretorea, 1742-1823, fama handiko hizlaria izan zen, eta prosa erlijiosoan “*Eracusaldiac*”, igandetako meza nagusietan eman zituen sermoiak utzi zizkigun. Erabili zuen euskaragatik klasiko preziatutzat hartu da (47).

Agustin Pascual de Iturriaga, 1778-1851, apaiza, irakaskuntza arloan eman zuen bere bizitza eta gai honi buruz egin zituen lanak hauexek dir: “*Arte de Aprender a hablar la lengua Castellana para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*” idatzi zuen, eta elkarrizketa bi zutabetan parez pare jarritz, argitaratu. Lehen mailako eskoletatik jasotzen zuen euskarak erasorik bortitzena. Umeekin erabiltzen diren sistema antipedagogikoak salatzen ditu. Euskaratik erdarara, horixe da bidea. Menderatzen den euskaratik, ezezaguna zaien erdarara. Ez du uste, beraz, erdara euskararen etsai denik. Bata besterako zubi izan dadin pedagogía egokia erabiltzearen aldekoa da (48).

Osperik handiena eman zion liburua, “*Fábulas y otras composiciones en verso bascongado, dialecto guipuzcoano, con un diccionario vasco-castellano de las voces que son diferentes en los diversos dialectos*” izango da. Samaniegoren fabuletatik itzulitako berrogeitamabost alegia dira.

Jose Inazio Gerriko, 1740-1824, Seguran jaio eta Mutiloan benefiziatu egona, apaiza eta gai erlijiosoak landu zituen prosagilea dugu. 1858an “*Cristau Dotriña Guztiaaren Esplicacioaren Sayaquera*” liburua argitaratu zuen. Gipuzkera literarioaren goierrikera soila, hau da, Goierriko azpidialektua erabili zuen (49).

Franzisko Ignazio Lardizabal, 1806-1855, Iztuetaren herrikidea, zaldibiarra eta apaiza zen. Bi obra idatzi zituen. “*Testamentu zarreco eta berrico Condaira*”. Biblia osoaren laburpen bat da, garai hartako libururik irakurriena. Bigarrena, berriz, “*Gramática Bascongada*”, izenak dioen bezala gramatika-liburua (50).

Bizenta Mogel, 1782-1854, Azkoitian jaioa, Euskalerrian ezagutzen den lehenengo emakume idazlea eta ipuin-itzultzailea da. “*Ipui Onac*”, 1804ean argitaratu zuen. Esoporen alegiak itzuli zituen (51).

Aizkibel, F. Franzisko azkoitiarrak, 1798-1865, ia dena erdaraz idatzi zuen, baina badu euskal hiztegi bat: “*Diccionario Vasco-Español titulado Euskeratik erderara bihurtzeko*

Itztegia”. Larramendiren hiztegian oinarritu zen. Euskal ortografia berriak asko zor dio eta euskalki bateratu bat sortzeko Akademia baten beharraz ere aritu zen.

Beste euskalkietan, Iztuetaren idazle garaikideak:

Bizkaiera literarioaren sorrera:

Juan Antonio Mogel eta Urkiza, 1745-1804, Eibarren jaioa, bizkaiera literarioari hasera eman zionetako autorea eta apaiza izan zen (52)

Lehen obra “*Confesio ta Comunioco Sacramentuen gañean Eracustea*”, 1800ean eta gipuzkeraz dago.

“*Peru Abarca*”, 1881ean argitaratua, bizkaieraz idatzia. Ez lehen euskal nobela, baina bai euskal nobelagintzaren lehen urrats sendoak ipini zituen liburua. Euskal literatur arloan, bi mendetan eragin handia izan zuen, tesi-liburua. Bere gaia hauxe da: Peru Abarka, pertsonaia nagusia, baserritarra. Basarte “unibertsitatean”, baserrian bizi da. Baserriko bizitza, ohitura, pentsakera, jakintza, fedea, dena da ona. Maisu Juan, barberoa du solaskide, baina gai guztietan azken hitza Peruk du. Beraz, tesi-liburua: “baserritar^a” eta “euskaldun on” gauza berbera.

Juan Jose Mogel, 1781-1849, apaiza, Bizentaren anaia eta J. Antonioren iloba da. Bere obra: “*Baserritar nequezaleentzaco escolia*”, 1816an argitaratutako erdi-nobela den eta bizkaieraz idatzita dagoen liburua.

Frantziskotarrak bizkaieraz:

Pedro Antonio Añibarro, 1748-1830, frantziskotarra, Areatzan jaioa, misiolaria, bizkaiera literarioaren beste sortzaile bat dugu hau ere (53).

Bere obrak: “*Escu liburua*”, 1802an argitaratua. “*Lora-sorta espirituala eta Proposita santuac vicitza barri bat eguiteco*”, 1803an. “*Guero Guero*”. Bizkaierara itzuliak azken bi liburu hauek. Prosa erlijioso eta herrikoia erabili zuen, nahiz eta tarteka-marteka Larramendiren gehiegikerien eragina nabari.

Pedro Astarloa, apolojistaren anaia, 1751-1821, frantziskotarra, 1816-1818 urteetan “*Urteco domeca gustijetaraco verbaldi icasbidecuac*”, bere sermoiak, bizkaieraz argitaratu zituen, prosa herrikoia erabiliz (54).

Frai Mateo Zabala, 1777-1840, Bibon jaioa eta frantziskotarra zenak ere bizkaiera erabili zuen. “*Fabulas en dialecto vizcaino*” idatzi zuen (55).

Bizkaieraz idatzi zuena, baina frantziskotarra ez zena hauxe dugu:

Fray Bartolome Santa Teresa, 1768-1835, Markinan jaio eta karmeldar zenari, Iztuetak polemikazko eskutitz bat idatzi zion, dantzak zirela eta ez zirela (56).

“*Euscal Errijetaco olgueeta eta dantzeen neurrizco gatz-ozpinduba*” 1816an argitaratua. Liburu hau moral aldetik, dantzei buruzko kritika izan zen. Larramendiren aurka, aglan, honen izena ez aipatu arren.

“*Icasiquizunac*”, bere sermoiak dira, 1816-1819 urteetan argitaratutako hiru liburu.

Nafarroan, Elkano herrian jaio, jesuita izan eta hauek hemendik jaurtitzean, apaiz bezala bere jaioterrian bikario izan zen Joakin Lizarragak, 1748-1835, Iruñea inguruko euskalkian asko idatzi zuen. Argitaratutako liburuak jarriko ditugu:

“*Urteco igande guztietaraco platicac edo itzaldiac ...*”, 1846an argitaratua.

“*Jesus. Copla gisa batzuc molde guztitacoac, celebratus Jamaren amoreac tafavoreac*”, L. Luziano Bonaparte printzeak Londonen argitaratua, 1868an.

“*Jesus-Cristoren evangelio sandua Juanee dacarren guisara*”.

“*Doctrina Christioaren cathechima*”1979an Juan Apezetxeak paratua.

“*Ongui Utzen laguntzeco itzgiaic*”, 1984, Franzisko Ondarrak paratua.

“*Urteco igande guztietaraco predicu laburrac*”1990ean Patxi Ondarrak parama.

“*Koplak*”, 1984ean Juan Apezetxeak paratua eta J. Lizarragaren koplak argitaragabeen edizio kritikoa, hiztegitxo batez.

Iparraldeko eta Iztuetaren garaiko idazleak:

Martin Duhalde, 1753-1804, Uztaritzen sortu, apaiztu eta prosa erlijiosoa landu zuen. Hara hemen adibide bat: “*Meditacioneac gai premiatsuen gainean*”, 1809an lapurtera erabiliz idatzi zuen (57).

Salvat Monho, 1749-1821, Isturitzen jaio zen. Erlijio-gaia duten poesi sail bat utzi zuen. Honek ere lapurteraz idatzi zuen.

Datu hauek ikusita, ondorio hauetara irits gaitzke: lehenik, Iztuetaren garaikide gehienak eliz-gizonak izan ziren, bigarren, horiek erabili zituzten gaiak ere erlijioari buruzkoak izan ziren, eta hirugarren, euskarazko lanen gaiak zabaltzen doaz.

***Iztuetaren bizitzarekiko euskal idazle berantiarak:**

Atal honetan Iztuetaren zahartzaroarekin batera euskal literaturari eragin handia eman zioten bi korrante aipatuko ditugu: L. Luziano Bonaparterekin euskal dialektologiaren azterketa sakona eta bere lan-taldea, alde batetik, eta beste aldetik, euskal erromantikoen mugimendua.

-- L. Luciano Bonaparte:

1813-1891, Ingalaterran jaio eta Napoleon lehenaren iloba zen. Seguro asko, D'Abbadieren bidez izan zuen euskararen lehen berri sakona eta 1856an, Urruñan “*Lore-Jokoak*” deitu jaietan izan zen.

Euskararekiko bere lanik garrantzitsuena euskalkiak aztertzea eta lehen atlas linguistikoa egitea izan zen. Bost bidaia luze egin zituen, eta bidaia honetan ahozko euskaikiak eta euskalki desberdinetan idatzitako testu berberak aztertu zituen. Langintza horien emaitza nagusia hauxe izan zen: “*Le verbe basque en tableaux*”, 1869, eta “*Deux caries des Sept Provinces Basques*”, 1869. Euskal dialektologian, gaur oraindik, balio handiko lanak dir. 1987an Txillardegiren zuzendaritzapean argitaratu den “*Euskal Dialektologiaren Hastapenak*” liburuaren hitzaurrea eta sarrera (58) irakurtzea nahikoa da, hori frogatzeko.

Azpieuskalkietara itzultzen lagundu zioten euskal idazle batzu aipa ditzagun:

Emanuel Intxauspe, 1815-1905, Zuberoan jaioa, apaiza, idazle oparoa.

Jean Pierre Duvoisin, 1810-1891, Lapurdin jaioa, aduanako langilea, itzulpen lanak eta sorkuntzakoak ere egin zituen, adibidez, “*Laborantzako liburua*”, 1858. urtean nekazaritzari buruz argitaratu zuen obra da.

Jose Antonio Uriarte, 1812-1869, Bizkaian jaioa, frantziskotarra. Biblia osoa itzuli zuen.

Klaudio Otaegi, 1836-1890, Zegamarra eta itzulpen ugari egin zuen gipuzkeraz.

Bruno Etxenike, 1820-1893, naparra eta Bonapartek aginduta nafarrerako itzulpenak egin zituen.

-- Euskal Erromantizismoa:

Klasizismo eta akademizismoaren disziplina eta hemezortzigarren mendeko arauak hautsiz, arte-literatur mugimendu berritaz hartzen dugu guk hemen Erromantizismoa. Mugimendu hau XVIII. mendearen azken aldera eta XIX. mendearen lehen bi hamarkadetan gauzatu zen Europan zehar. XVIII. mendeko razionalismoaren aurka, XIX. mendean beste balore hauek gailendu ziren: norberaren sentsibilitatea, melankolia, izadi-zaletasuna, herri-mina, folklorea, ohiturak, exotismoa, edo ertaroaren berpizkundea eta “nitasunaren” kultoa, klasiko eta akademi arauen kontra.

Mugimendu honen haserako idazle errepresentatibo bat aipatuko dugu: Jean Jacques Rousseau, 1712- 1778, “*Emile*” liburua 1762. urtean idatzi zuen. Ondorengo literaturan bere eragina oso erabakiorra izan zen.

Rousseau-k liburu horretan, hauxe frogatu nahi izan zuen: gizona, bere izaera basati eta berezkoz ona, jatorra eta perfektoa da, baina, gizarteak eta zibilizazioak hondatu eta usteldu egiten du.

Enzikiopedisten aurka, arrazoiaren aurka, ideia hauek defendatu zituen: sentimenduaren garrantzia, “nitasunaren” gorai-pamena, literaturaren irudi berriak edo ondorengo Erromantizismoaren oinarriak ipini zituen: literatura-idealen eta norberaren sentimenduen defentsa da.

Mugimendu zabala izan zen, herrialde gehientsuenetara iritsi bait zen; zinez eragin handiko mugimendua hauxe, gizartearen arlo nagusietara hedatu zen eta.

Espainiako literaturan erromantizismoa berantiarra gertatu zen, 1833. urte ondorengo hain zuzen.

Katalunian ere, urte horretan agertu zen “*La Patria*” liburua katalanez idatzi eta kultur bideetarako katalanaren errebindikapen osoa eginez (59).

Euskalerrrian, zenbait autoreren iritziz prerromantikotzat har genitzake “*Peru Abarka*” eta Iztuetaren “*Dantzen Condaira*” (60).

Garaiko ideia eta kultur giro erromantikoetan sortu zen Mogelen liburua, giro emozional eta irrazionalista horren euskal itzulpena. Halere, Mogelek ateratzen dituen ondorioak ez zaizkie Rousseau eta ondorengoei gehiegi hurbiltzen, Peru kristau eta ezarritako ordenaren defendatzaileak ez baitu ia zer ikusirik “*Emile*” liburuaren idealarekin, baina baserriko giro herrikoia defentsa sutsua egingo du.

Aldi berri honen hastapenetan, euskal folklorea sistematikoki sailkatu, deskribatu eta balioa ematen hasi zen lehena Iztueta izan zen. Erromantizismoak gerora sortuko zuen “*ohiturismo*” bordaren hastapenetan agertu zen gure zaldibiar idazle sutsua.

Ondoren aipa ditzagun euskal literaturako Erromantizismoaren adibide garbi batzu:

Pierre Topet “*Etxahun*”, 1786-1862, Barkoxen, Zuberoan jaioa, bizitza trajikoa eraman ondoren familiak bere olerki guztiak erre eta herriak ahoz aho kontserbatu zuen bertso-sail handi bat. Horrela, gaur ere oraindik, dastatu ahal ditugu “*Etxahun’ en bertsoak gipuzkeraz*” Yon Etxaidek eta Jean Haritschelharrek egindako liburu bikainei esker (61).

Jose Mari Iparragirre, 1820-1881, Urretxun jaio, munduan zehar ibili bere abesti eta gitarrarekin eta hara hor, non utzi zigun abesti mordoa, hauen artean ospetsuena “*Gernikako Arbola*” delarik.

Euskal poeta erromantikoen arteko gartsuena eta Euskalerrriaren sentipenak kantatu zituen koplakari bikaina.

Indalezio Bizkarrondo “*Bilintx*”, 1831-1876. Donostian jaioa eta erromantikorik bada euskal literaturan, lehen postua dukeena.

Bere bizitza nahikoa trajikoa izan arren, maitasun kanta ugari utzi zizkigun donostiar erromantiko honek.

Joseph Augustin Chaho, 1810-1858, Zuberoan jaioa, bidaiak eginez bidai liburu, gramatika, “*Aitorren lejenda*” ... utzi zizkigun. Bere bizitza eta obra aztertu ondoren, beste erromantiko baten aurrean aukitzen gara.

Antoine D'Abbadie, 1810-1897, Irlandan jaioa, aita zuberotarra, Chaho-rcn laguna zen. 1849 arte munduan zehar zientzi arloko ikasketak eginez ibili zen, bere egoitza Hendaia jauregian kokatu zuen arte.

Chaho eta D'Abbadie-ren konparaketa adierazgarria egingo dugu: biak lagunak baina Chaho Zuberoan jaioa, D'Abbadie, ordea, Dublinen. Chaho-ren ehorzketa zibila izan zen eta D'Abbadie katoliko sutsua. Chaho irudikorra, erromantikoa, iraultzailea, D'Abbadie, berriz, zientzilaria, ikertzailea eta hotza. Baina elkar ezagutu zuten eta elkarlangintzan “*Etudes gramaticales sur la langue euskarienne*” euskal gramatika 1836an argitaratu zuten (62).

Urruñan hasi eta urteetan, 1853-1901, jarraitu zuten D'Abbadie-k antola tutako euskal festa eta lehiaketek. Leku ezberdinetan ospatzen ziren, lehen Urruñan, gero Saran urte askotan, azkenik urtero leku ezberdinetan eta horrela kirolari eta olerkari berriak sortuz Joan ziren.

Erromantizismoaren beste azken agerpen bat aipatu besterik ez dugu egingo: herri-kanten bilketak egiten hasi ziren, G. BOITOW, Fr.Michel, Sallaberry eta Manterola; gogoan izan honen “*Cancionero Vasco*” aldizkada.

Gai hau buka dezagun Juan San Martin-en zita batekin:

“El período romántico del siglo pasado es lo más importante y decisivo para el florecimiento de la literatura vasca. Este gran movimiento se inicia con Iztueta que empieza una recopilación sistemática del folclore, que supone una valoración del acervo popular, del que los extranjeros Bon-ow y Fr. Michel se interesaron de lleno en fecha inmediata al zaldibiarra” (63).

1. FERNANDEZ DE PINEDO, EMILIANO (1974), *Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco, 1100-1850^a. Siglo Veintiuno*, Madrid, 87-100 or.

2. FERNANDEZ ALBADALEJO, PABLO (1975), *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa. 1766-1833. Cambio económico e historia*. Akal, Madrid, 222-228 or.

3. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 160-161 orrietako mapak.

4. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 233-234 or.

5. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 163-174 or.

6. EXTRAMIANA, JOS... (1981), *Historia General del País Vasco, VIII, Historia de las Guerras Carlistas*. Luis Haranburu Editor, San Sebastian, 32 or.

7. LARRAMENDI, MANUEL, S.J. (1982), *Corografía de Guipúzcoa ...^a*. Larrun S.A., (Edizioaren prestatzailea: Tellechea Idigoras, Jose I.).

8. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 227 or.

9. EXTRAMIANA, J. (1981), aip. ob., 33 or.

13. ARRINDA, ANASTASIO (1977), *Euskalerría eta arrantza*. Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, San Sebastian, 234 or. CIRIQUIAIN GAIZTARRO, MARIANO (1961), *Los Vascos en la Pesca de la ballena*. San Sebastián, 313-328 or.

14. UGALDE, MARTÓN (1974), *Síntesis de la Historia del País Vasco* Seminario y Ediciones Martin de Ugalde, Madrid, 142 or.

15. LARRAMENDI, MANUEL, S.J. (1982), *Corografía*, Larrun S.A., 211 or.

16. LARRAMENDI, M. (1982), aip. ob., 207 or. Esta Compañía es la primera de España y la que después sirvió de pauta y modelo a las compañías de la Habana, de Sevilla y Zaragoza. La de la Habana mantiene su nombre y está en la Habana; la de Sevilla mantiene su nombre y está en Sevilla. La de Zaragoza mantiene su nombre y está en Zaragoza. Pero la de Guipúzcoa, ni está en Guipúzcoa, ni tiene su nombre;

ya casi se llama Compañía manchega o cortesana. En Madrid está toda la dirección, con sus oficinas todas. Pues por qué esta diferencia? 207 or.

10. CLAVERÍA, CARLOS (1966), *Los Vascos en el mar*. Aramburu, Pamplona, 32-93 or.
11. CLAVERÍA, CARLOS (1966), aip. ob., 114 or.
12. HOWLEY, par le tres reverend (1908), *les Anciennes Tambes Basques a Placentia* RIEV II, 734-748 or.
17. LARRAMENDI, M. (1982), aip. ob., XXXI or. "La fecha de su composición puede fijarse con mucha aproximación, merced a datos de crítica interna: escribe en vida de Fernando VI (1759) y cita la confirmación de los Fueros por este monarca (1752); la frase perdida 'este año de 1754^a (p.37), indica con suficiente exactitud el año en que escribe Larramendi su obra, aun cuando probablemente se ocupase en ella meses y acaso años".
18. EXTRAMIANA, J. (1981), aip. ob., 43 or.
19. SILVÁN, LEANDRO (1974), *Las villas de la unión del río Oria ... Zaldivia*. CAM de S.S.
20. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 406-449 or.
21. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 449 or.
22. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 409 or.
23. BARCENILLA, MIGUEL A. / GLEZ. DE GARAI, I—AKI (1989), *Jauntxoak, Burgesak eta Foruak Gaiak* Saila, Bilbao, 76 or.
24. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 437-438 or.
25. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 439 or.
26. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 441 or.
27. FERNANDEZ DE PINEDO, E. (1974), aip. ob., 443 or.
28. BARCENILLA, M. / GONZALEZ DE GARAI, I. (1989), aip. ob., 79 or.
29. BARCENILLA, M. / GONZALEZ DE GARAI, I. (1989), aip. ob., 81 or. "Baina krisialdiaren izaera ez zen ekonomikoa bakarrik. Aurreko mendearen erdialdeetatik jada, beren tradiziozko boterearen funtsak dardarka zebiltzen. Foru-erakundeak, klergo xume eta nekazarien aurrean, mesfidantza haundiagoa sortzen ari ziren. Eta apezkeriak, bere itzala herriko jauntxoan serbitzutan jartzeari uko egiten zion".
30. BARCENILLA, M. / GONZALEZ DE GARAI, I. (1989), aip. ob., 82 or.
31. SARASOLA, IBÑ (1971), *Euskal Literaturaren Historia*. Lur, Donostia, 26-28 or.
32. UGALDE, M (1974), aip. ob., 168-169 or.
33. BARCENILLA, M. / GONZALEZ DE GARAI, I. (1989), aip. ob., 43 or.
34. MITXELENA, KOLDO (1978), *Euskararen Liburu Zuria*. 'Euskararen bide luze bezain malkarrak', Euskaitzaindia, Bilbo (15-28 or.), 20 or.
35. MITXELENA, K. (1978), aip. ob., 21 or.
36. IZTUETA, JUAN IGNACIO (1975), *Historia de Guipuzcoa. Guipuzcoaco Condaira*. La Gran Enciclopedia Vasca, V. or.
37. Erraz eskura daitekeen Humboldt euskaralariaren itzulpena hauxe duzu: *Primitivos pobladores de España y la Lengua Vasca*. Minotauro, Madrid, 1959.

38. LARRAMENDI, MANUEL, S.J. (1982), "*Corografía ...*". Larrun, S.A. 280 or. "Es la lengua más antigua, es la primitiva, es la única y universal que, como vernácula y materna, se habló en España antes de la venida de Cristo. Es la lengua legítimamente española, y es la lengua de los primitivos pobladores de España. Entre las cosas que consume el tiempo, no se halla otra de todas las primeras antigüedades de España, si no es esta lengua, y es la única reliquia que se ha conservado, casi por milagro. Se han acabado las ciudades, provincias, reinos, reyes, gobiernos, leyes, naciones, lenguas, idolatrías y sus templos quedando de todas estas cosas como fueron en los primeros siglos, pocas memorias y ningunas seguras. Solo ha quedado viva, subsistente e inmortal la lengua primera y universal de España, que es la eusquera, el vascuence, el basque, el cantabrisimo, y la nación que está hablando entre estos montes".
39. ETXAIDE, JON (1990), *Hamasei Seme Euskalerriko*". Erein, 286 or.
40. MITXELENA, Luis (1988), *Historia de la Literatura vasca*. Erein, 85-123 or.
41. Literatura idatziaren aipamenak egiterakoan, Luis Villasantek, 1979an Aranzazun argitara eman zuen 'Historia de la Literatura Vasca^a liburuan oinarritu gara, ez ditugu orrialdeak adierazi, egileak gai bakoitzaren zatiak bereizteko erabili zituen zenbakiak baizik.
42. VILLASANTE, FR. Luis (1979), *Historia de la Literatura Vasca*. Aranzazu, 130-153 zka.
- 42b. Azken urte hauetan, Larramendiren eraginari buruz lan berriak, interesgarriak eta positiboak agertzen ari dira. Ikus SARASOLA, IBⁿN (1986), "*Larramendiren eraginaz eta*". ASJU XX- 1. (203-216 or.) eta LAKARRA, JOSEBA ANDONI (1985), "*Larramendiren Hiztegitzaren Inguruan*". ASJU XIX-1, (11-50 or.). Diogunaren lekuko hara beronen, Lakarraren hitzak: "Larramendiren obraren garrantzia goregi jartzeko arrisku gutxi dugu, mende t'erdi batez bera izan bait zen euskal literaturaren eta euskal lexikografiaren bultzagile eta ardatz. Honenbestez, bere ezagutza sakonagoa ezinbestekoa da sail horiek argitzen saiatzen diren filologo eta hizkuntz historialarien- tzat..." Aip. art., 46 or.
43. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.154-158zka
44. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.159-162zka
45. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.163-165zka
46. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.129zka
47. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.248-250zka
48. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.283-284 zka.
49. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.251 zka.
50. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.285-286 zka.
51. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.276-277 zka.
52. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob.227-238 zka
53. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob., 239-247 zka. Gazteleraz idatzitako beste obra batzu ere baditu.
54. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob., 257-259 zka.
55. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob., 266-271 zka. *El Verbo Regular Vascongado* eta beste lan batzu baditu idazle honek.
56. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob., 260-263 zka. Prosa erlijiosoa eta itzulpenak ere baditu.
57. VILLASANTE, L. (1979), aip. ob., 168-171 zka.
58. TXILLARDEGI/ BESTE AUTORE ASKO (1987), *Euskal Dialektologiaren Hastapenak*. UEU, XXXVffl - UX or.
59. ARIBAU (1830), *La Patria*. Ikus Larousse, Nueva Enciclopedia (1984), Planeta, 8.641 or.
60. SAN MARTÓN, JUAN (1967), *Iztueta, el Precursor del Folklore Vasco*. La Gran Enciclopedia Vasca II Retana. (427-428 or.), 428 or.

61. ETXAIDE, JON (1969), *Etxahun'en Bertsoak Gipuzkeraz*. Itxaropena, Zarauz. HARITSCHELHAR, JEAN (1969), *Le Poete Soulelin, Fierre Topet-Etchahun*, (1786-1862)^a. Bayonne.
62. ESTORNES LASA, BERNARDO (1969), *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*. Literatura I, *Zuberoa y sus dos hijos Chaho y Abbadie*. Auñamendi, (329-350 or.), 335 or.
63. SAN MARTÓN, JUAN (1977), *Gogoz: Gure herriko gauzak. Erromantikoen garaia*. CAP, (244-247 or.), 246-247.or